Επιθετικότητα και θυματοποίηση ανάμεσα στους μαθητές των ελληνικών Δημοτικών σχολείων

MICHAEL J. BOULTON
ΙΩΑΝΝΑ ΚΑΡΕΛΛΟΥ
ΙΩΑΝΝΑ ΛΑΝΙΤΗ
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΑΝΟΥΣΟΥ
ΟΥΡΑΝΙΑ ΛΕΜΟΝΗ
Keele University, UK

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ένα δείγμα Ελλήνων μαθητών (*N* = 664) ηλικίας 8 έως 11 χρόνων συμπλήρωσαν ερωτηματολόγια σχετικά με την ανάμιξή τους και τη στάση τους ως προς τρία είδη επιθετικής συμπεριφοράς (χτυπήματα και κλωτσιές, να αποκαλούν άλλους με άσχημες λέξεις και να αφήνουν εσκεμμένα άλλα παιδιά έξω από κοινωνικές δραστηριότητες). Ένα σημαντικό μέρος του δείγματος και σημαντικώς περισσότερα αγόρια από κορίτσια δήλωσαν ότι είχαν διαπράξει και υποστεί τέτοιου είδους συμπεριφορές. Η ανάλυση κύριων συνιστωσών των 30 ερωτήσεων στάσεων αποκάλυψε δύο κύριους παράγοντες οι οποίοι ερμηνεύουν το 31.4% της διακύμανσης. Οι παράγοντες αυτοί ονομάσθηκαν "η επιθετικότητα είναι άδικη και επιβλαβής" και "η επιθετικότητα έχει θετικά αποτελέσματα". Γενικά, οι στάσεις των μαθητών ήταν κατά της επιθετικής συμπεριφοράς, αλλά αυτό ήταν ιδιαίτερα εμφανές στα κορίτσια και τους μαθητές μικρότερης ηλικίας. Όσον αφορά στη σχέση μεταξύ στάσεων και επιθετικής συμπεριφοράς των παιδιών, τα αποτελέσματα έδειξαν ότι τα υψηλά επίπεδα και των τριών μορφών επιθετικότητας ήταν ικανά να προβλέψουν τις θετικές, δεκτικές στάσεις προς αυτή. Αντίθετα, οι υψηλότερες τιμές μόνο ενός είδους θυματοποίησης (να έχουν χτυπηθεί και δεχτεί κλωτσιές) μπορούσαν να προβλέψουν θετικές στάσεις προς την επιθετικότητα. Τέλος, συζητούνται οι συνέπειες των αποτελεσμάτων για την εκπαιδευτική πολιτική και το σχεδιασμό παρεμβάσεων με στόχο την καταπολέμηση της επιθετικότητας στα ελληνικά σχολεία.

Λέξεις κλειδιά: Επιθετικότητα, Θυματοποίηση, Στάσεις.

Εισαγωγή

Τα αποτελέσματα πρόσφατων ερευνών, που έχουν πραγματοποιηθεί σε διάφορες χώρες, έχουν επιβεβαιώσει ότι ένας σημαντικός αριθμός μαθητών εσκεμμένα ενοχλούν τους συμμαθητές τους. Αν και τα στοιχεία ποικίλλουν, πολλές από αυτές τις έρευνες έχουν καταλήξει ότι ένα τυπικό ποσοστό 10% περίπου των μαθητών παρουσιάζουν αυτή τη συμπεριφορά (Schuster, 1996). Ο αγγλικός όρος «bullying» συχνά χρησιμοποιείται για να περιγράψει επεισόδια επιθετικής συμπεριφοράς, παρόλο που έχει αποδοθεί με άλλη κάθε φορά σημασία σε διαφορετικές έρευνες και η μετάφρασή του σε ορισμένες γλώσσες έχει αποδειχθεί ιδιαίτερα δύσκολη (Arora, 1996.

Σημείωση: Ευχαριστούμε ιδιαίτερα το προσωπικό και τους μαθητές των σχολείων που συμμετείχαν στην παρούσα μελέτη και τον Δρ. David Hawker για τη βοήθειά του με τη στατιστική ανάλυση.

Address: Michael Boulton, University of Keele, Department of Psychology, Staffordshire, ST5 5BG, UK. Τηλ.: *44-1782-583391, Fax: *44-1782-583387, E-mail: psa23@keele.ac.uk

Schuster,1996). Είναι επίσης σαφές ότι τόσο ανάμεσα στους ίδιους τους μαθητές όσο και ανάμεσα στους ενήλικες υπάρχουν αποκλίνουσες απόψεις για την ακριβή ερμηνεία του όρου (Arora,1996. Boulton & Flemington, 1998. Boulton & Hawker, 1997). Παρόλο που τα οφέλη ενός ακριβή εννοιολογικού ορισμού της επιθετικότητας είναι προφανή, γεγονός παραμένει ότι έχει σταθεί αδύνατο για τους ερευνητές να συμφωνήσουν μεταξύ τους ως προς έναν ενιαίο ορισμό. Από μεθοδολογική άποψη, ο Arora (1996) πρόσφατα επισήμανε ότι «ακόμη κι αν ένας ορισμός δίνεται στην αρχή του ερωτηματολογίου, είναι πιθανό οι μαθητές να μην τον χρησιμοποιήσουν με συνέπεια κατά τη συμπλήρωση ολόκληρου του ερωτηματολογίου αλλά να επανέρχονται στο δικό τους γενικό ορισμό» (σ. 320-321), και ότι «η επιθετικότητα ....αναφέρεται σε μία τόσο ευρεία ποικιλία επιθετικών πράξεων που *δεν είναι δυνατό να ορισθεί σε μία ή δύο μόνο παραγράφους*» (σ. 324, η έμφαση προστέθηκε).

Η απουσία ενός ομόφωνου ορισμού της επιθετικότητας και τα μεθοδολογικά προβλήματα στα οποία επικεντρώνεται ο Arora (1996) δε μειώνουν την επιτακτική ανάγκη για μελέτη των διάφορων επιπέδων της επιθετικότητας μεταξύ μαθητών και των σύνθετων ψυχολογικών εργασιών οι οποίες υποκινούν μια τέτοια αντικοινωνική συμπεριφορά. Τέτοιου είδους γνώση μπορεί να χρησιμοποιηθεί τόσο για τον έλεγχο ήδη διατυπωμένων θεωριών παιδικής επιθετικότητας όσο και για τη διατύπωση νέων ερμηνειών των στοιχείων που συνεχίζουν να συλλέγονται με αυξανόμενο ρυθμό. Θεωρητικές ερμηνείες μπορούν στη συνέχεια να χρησιμοποιηθούν για το σχεδιασμό πολιτικής παρέμβασης κατά του προβλήματος.

Για τους παραπάνω λόγους, σκοπίμως αποφύγαμε να παρουσιάσουμε στους συμμετέχοντες τον όρο «επιθετικότητα». Αντ' αυτού, τους ζητήσαμε να λάβουν υπόψη τους τρία συγκεκριμένα είδη επιθετικότητας -χτυπήματα/ κλωτσιές, να αποκαλούν τους άλλους με άσχημες λέξεις, και εσκεμμένο κοινωνικό αποκλεισμό- τα οποία, σύμφωνα με προηγούμενες έρευνες, αποτελούν είδη επιθετικότητας. Το κοινό σημείο αυτών των συμπεριφορών με προηγούμενους ορισμούς που έχουν δοθεί στην επιθετικότητα (π.χ., Olweus,1993a. Ross,1996. Smith & Thompson,1991. Stephenson & Smith,1989. Tattum,1989) είναι η πρόθεση για σωματική ή ψυχική βλάβη.

Ο πρωταρχικός στόχος της παρούσας μελέτης ήταν να καταγραφούν τα επίπεδα αυτών των τριών μορφών συμπεριφοράς, τόσο από πλευράς των «δραστών» (δηλαδή των επιτιθέμενων) όσο και από πλευράς των «θυμάτων» (δηλαδή, αποδεκτών της επιθετικότητας) σε ένα τυχαίο δείγμα μαθητών της Αθήνας, όπως επίσης και να συσχετισθούν αυτά τα επίπεδα επιθετικότητας με το φύλο. Έως σήμερα, δεν έχει δημοσιευτεί καμία ανάλογη έρευνα στη χώρα μας απ' όσο γνωρίζουμε. Αν και παρόμοιες έρευνες έχουν πραγματοποιηθεί σε άλλες χώρες, ο Tattum (1989) υποστήριξε ότι η γενίκευση αποτελεσμάτων από μία χώρα σε μια άλλη δε θα ήταν δόκιμη. Πράγματι, πολυάριθμες μελέτες έχουν δείξει την ύπαρξη σημαντικών πολιτισμικών διαφορών σχετικά με την επιθετικότητα ανάμεσα σε παιδιά (Boulton & Bucci, in press. Osterman, Bjorkqvist, Lagerspetz, Kaukiainen, Heusman, & Fraczek,1994. Osterweil & Nagano-Nakamura,1992). Εάν αποδειχθεί ότι ένας σημαντικός αριθμός Ελλήνων μαθητών συμμετέχει σε επεισόδια επιθετικότητας -είτε ως δράστες είτε ως θύματα- τότε, όπως συμβαίνει κι αλλού, σημαίνει ότι υπάρχει ανάγκη παρέμβασης τόσο των αρχών του σχολείου όσο και άλλων φορέων.

Όσο αφορά στις διαφορές μεταξύ των δύο φύλων, έχει βρεθεί ότι τα αγόρια γενικά χρησιμοποιούν περισσότερο σωματική βία από τα κορίτσια (Archer, Pearson, & Westeman,1988. Bjorkqvist, Lagersptz, & Kaukiainen, 1992. Boulton, 1996a. Crick & Grotpeter, 1995. Olweus, 1978, 1991, 1994. Osterman et al., 1994). Παρ' όλα αυτά, οι Boulton και Underwood (1992) δε βρήκαν σημαντικές διαφορές σε αυτή τη μεταβλητή ανάμεσα στα δύο φύλα.

Αντιστοίχως, έχει βρεθεί ότι τα αγόρια γίνονται θύματα σωματικής βίας πιο συχνά από τα κορίτσια (Archer et al.,1988. Olweus, 1978, 1991,

1994. Rivers & Smith, 1994. Whitney & Smith, 1993).

Οι ερευνητές μόλις πρόσφατα εξέτασαν το ενδεχόμενο ο εσκεμμένος αποκλεισμός συνομηλίκων από κοινωνικές δραστηριότητες να γίνεται με επιθετική πρόθεση. Σίγουρα μια τέτοια συμπεριφορά εμπεριέχει κοινωνική εκμετάλλευση και επομένως μπορεί να θεωρηθεί ως ένα είδος «έμμεσης επιθετικότητας» (βλ. Bjorkqvist, Lagersptz, & Kaukiainen, 1992. Crick, Bigbee & Howes, in press. Olweus,1993a). Για παράδειγμα, ο Olweus (1993a) όρισε ως έμμεση επιθετικότητα την κοινωνική απομόνωση και *αποκλεισμό από το σύνολο* (σ. 87, η έμφαση προστέθηκε). Έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί σε άλλες χώρες εκτός από την Ελλάδα, έχουν συμπεράνει ότι τα κορίτσια τείνουν να δείχνουν περισσότερη έμμεση επιθετικότητα από τα αγόρια (Bjorkqvist, Lagerspetz, & Kaukiainen, 1992. Crick & Grotpeter, 1995. Fry,1992. Fry & Hines, 1993. Olweus, 1991, 1993a, 1994), παρότι οι Osterman et al. (1994) ανέφεραν ότι δεν υπάρχουν σημαντικές διαφορές στα στοιχεία που προήλθαν είτε από αυτο-αναφορές είτε από δηλώσεις για προσωπικές προτιμήσεις όσον αφορά συνομηλίκους. Παρόμοιες έρευνες έχουν δείξει ότι τα κορίτσια πιο συχνά από τα αγόρια πέφτουν θύματα έμμεσης επιθετικότητας (Olweus, 1991, 1993a, 1994. Rivers & Smith, 1994. Whitney & Smith,1993).

Τα δεδομένα που αναφέρονται στις διαφορές της λεκτικής επιθετικότητας ανάμεσα στα δύο φύλα τα διακρίνει λιγότερη συνέπεια. Ορισμένες μελέτες καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι τα αγόρια εμπλέκονται περισσότερο σε επεισόδια λεκτικής επιθετικότητας συγκριτικά με τα κορίτσια (Osterman et al., 1994 -βασισμένοι σε επιλογές συνομιλήκων), τα αποτελέσματα κάποιων άλλων ερευνών υποστηρίζουν την αντίθετη τάση (Archer et al., 1988), ενώ άλλες δε βρίσκουν καμία σημαντική διαφορά μεταξύ των δύο φύλων (Osterman et al., 1994 -βασισμένοι σε αυτο-αναφορές). Ομοίως, ενώ μερικές έρευνες έχουν βρει ότι τα κορίτσια είναι πιο πιθανό να πέσουν θύματα λεκτικής επιθετικότητας από ό,τι τα αγόρια (Archer et al., 1988), άλλες δεν έχουν βρει καμία σημαντική διαφορά (Ahmad & Smith, 1994. Rivers & Smith, 1994).

Λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω βιβλιογραφικές αναφορές, υποθέσαμε ότι στο δείγμα μας των Ελλήνων μαθητών, τα κορίτσια θα ανέφεραν υψηλότερα επίπεδα τόσο επιθετικότητας όσο και θυματοποίησης με τη μορφή του κοινωνικού αποκλεισμού, αλλά χαμηλότερα επίπεδα συμπεριφορών, όπως χτυπήματα / κλωτσιές, σε σχέση με τα αγόρια. Λόγω της ασυνεπούς φύσης των αποτελεσμάτων όσον αφορά τη λεκτική επιθετικότητα και θυματοποίηση δεν προβλέψαμε υψηλότερα επίπεδα στις αναφορές κανενός από τα δύο φύλα.

Απ' ό,τι γνωρίζουμε δεν υπάρχει καμία έρευνα με θέμα τη στάση των Ελλήνων μαθητών ως προς το φαινόμενο της επιθετικότητας. Ακόμη και έξω από την Ελλάδα, τα δεδομένα προέρχονται από ελάχιστες σχετικές έρευνες (Boulton & Bucci, in press. Boulton & Flemington, 1998. Rigby & Slee, 1991). Αυτές οι μελέτες προσφέρουν κάποιες ενδείξεις για το μέγεθος της θετικής ή αρνητικής προδιάθεσης των παιδιών ως προς την επιθετικότητα. Οι Rigby και Slee (1991) βρήκαν ότι οι περισσότεροι Αυστραλοί στο δείγμα τους και ιδιαίτερα εκείνοι κάτω των 12 χρόνων έτειναν να μην περιφρονούν τα άτομα που υφίσταντο επιθετικές πράξεις λόγω της αδυναμίας τους, έτειναν να μην αποδέχονται την επιθετικότητα ή τους επιθετικούς δράστες και εξέφραζαν την υποστήριξή τους προς τα θύματα. Επίσης, οι Boulton και Flemington (1998) βρήκαν ότι οι περισσότεροι μαθητές από 11 ως 15 χρόνων εξέφραζαν σχετικώς υψηλά επίπεδα υποστήριξης προς τα θύματα, δεν τάσσονται υπέρ της επιθετικότητας και υποστήριζαν τη δράση κατά αυτής.

Με βάση τις παραπάνω έρευνες, ο δεύτερος κύριος στόχος της παρούσας μελέτης ήταν να προσδιορίσει αν και οι Έλληνες μαθητές εκφράζουν κατά κανόνα τέτοιου είδους στάσεις κατά της επιθετικότητας. Συμπληρωματικά, εξετάστηκαν πιθανές διαφορές στις στάσεις των μαθητών ως αποτέλεσμα τόσο της ηλικίας όσο και του φύλου τους.

Ο τρίτος και τελευταίος στόχος της παρούσας μελέτης ήταν να εξετάσει τη σχέση ανάμεσα στις στάσεις των μαθητών προς την επιθετικότητα και την ανάμειξή τους σε επιθετικά επεισόδια τόσο ως δράστες όσο και ως θύματα. Πιο συγκεκριμένα, επιδιώξαμε να εκτιμήσουμε το βαθμό στον οποίο οι στάσεις των μαθητών θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για να προβλεφθεί η ανάμειξή τους σε επεισόδια επιθετικότητας και το αντίστροφο, δηλαδή το βαθμό στον οποίο η ανάμειξη των μαθητών *σε τέτοιου είδους* επεισόδια θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την πρόβλεψη της στάσης τους προς την επιθετικότητα. Ο Boulton (1996b) πρόσφατα υποστήριξε ότι οι στάσεις των δασκάλων προς την επιθετικότητα *μπορεί να* επηρεάσουν τη συμπεριφορά τους υπέρ ή κατά της επιθετικότητας (π.χ., να κάνουν κάτι για να σταματήσουν ένα επεισόδιο επιθετικότητας). Δε θα ήταν παράλογο, λοιπόν, να διατυπώσουμε μια ανάλογη άποψη και για τους μαθητές: μερικά παιδιά μπορεί να εμπλακούν σε επιθετικά επεισόδια εν μέρει λόγω της θετικής, δεκτικής τους στάσης προς αυτήν. Στοιχεία που υποστηρίζουν αυτή την ιδέα παρουσιάστηκαν από τους Boulton και Flemington (1998), οι οποίοι βρήκαν ένα πρότυπο στατιστικώς σημαντικής αρνητικής σχέσης μέτριου επιπέδου μεταξύ των στάσεων Άγγλων μαθητών γυμνασίου προς την επιθετικότητα και της συμμετοχής τους σε συγκεκριμένα είδη επιθετικών δραστηριοτήτων όπως οι ίδιοι την εξέφρασαν με την αναφορά αριθμού περιστατικών στα οποία συμμετείχαν. Οι μαθητές, δηλαδή, που εξέφρασαν τις πιο αρνητικές στάσεις ανέφεραν και το χαμηλότερο βαθμό επιθετικότητας. Βάσει αυτών των αποτελεσμάτων, δε θα ήταν παράλογο να υποθέσει κάποιος ότι τα παιδιά που πέφτουν θύματα επιθετικότητας θα έχουν περισσότερο αρνητικές στάσεις προς την επιθετική συμπεριφορά. Παρ' όλα αυτά, δεδομένης της έλλειψης στοιχείων σχετικά με το συγκεκριμένο θέμα, καμία ανάλογη υπόθεση δεν ελέγχθηκε στην παρούσα μελέτη.

Μεθοδολογία

Δείγμα

Δέκα δημοτικά σχολεία της εκπαιδευτικής περιφέρειας της Αθήνας έλαβαν μέρος στην παρούσα μελέτη. Ο διευθυντής κάθε σχολείου επέλεξε τις τάξεις που θα συμμετείχαν στην έρευνα και, στη συνέχεια, ερωτηματολόγια μοιράστηκαν σε όλους τους μαθητές αυτών των τάξεων. Η αρχική πρόθεση των ερευνητών ήταν να αναλύσουν τα στοιχεία ανάλογα με την τάξη την οποία παρακολουθούσαν οι μαθητές. Δεδομένου ότι σε μερικά από τα σχολεία οι τάξεις απαρτίζονταν από παιδιά ηλικίας είτε από 8 ως 9 χρονών είτε από 10 ως 11 χρονών και αφού οι μαθητές δήλωσαν την ηλικία τους και όχι την τάξη την οποία παρακολουθούσαν, στην ανάλυση των αποτελεσμάτων, τα στοιχεία των παιδιών ηλικίας 8 και 9 χρονών ομαδοποιήθηκαν και συγκρίθηκαν με αυτά των παιδιών από 10 ως 11 ετών ανεξαρτήτως της τάξης τους. Συνεπώς, το τελικό δείγμα αποτελείται από 125 κορίτσια και 126 αγόρια ηλικίας 8 και 9 ετών, καθώς και 194 κορίτσια και 219 αγόρια 10 και 11 ετών (σύνολο 664 μαθητές). Η συλλογή των στοιχείων πραγματοποιήθηκε με τη σύμφωνη γνώμη των γονέων αλλά και των ίδιων των μαθητών.

Ερωτηματολόγιο

Το ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήθηκε στην παρούσα έρευνα σχεδιάστηκε (και διατίθεται) από τον πρώτο συγγραφέα. Μεταφράστηκε στα ελληνικά από μία από τις υπόλοιπες συγγραφείς. Περιέχει 30 ερωτήσεις στάσεων στις οποίες ο/η ερωτώμενος/η καλείται να επιλέξει μία από τέσσερις εναλλακτικές επιλογές που δίνει η κλίμακα με ακραίες εκφράσεις "Συμφωνώ πολύ" και "Διαφωνώ πολύ". Σε κάθε μια από τις εναλλακτικές επιλογές αντιστοιχεί μια τιμή από το μηδέν ως το τρία, όπου το 0 εκφράζει την πιο θετική στάση ενώ το 3 την πιο αρνητική. Δέκα από τις ερωτήσεις αναφέρονται στα χτυπήματα και τις κλωτσιές (π.χ., "τα παιδιά βλάπτονται

όταν τα χτυπούν και τα κλωτσούν"), δέκα στην εξύβριση, και δέκα στον αποκλεισμό από παιχνίδια και άλλες δραστηριότητες. Η διατύπωση όλων των ερωτήσεων ήταν όμοια εκτός από την αναφορά στο κάθε είδος της επιθετικότητας. Οι μισές από τις ερωτήσεις ήταν διατυπωμένες θετικά ενώ στις υπόλοιπες χρησιμοποιήθηκε αρνητική διατύπωση. Οι επιλογές των ερωτώμενων στις θετικά διατυπωμένες ερωτήσεις επανακωδικοποιήθηκαν έτσι ώστε, για κάθε ερώτηση, μια υψηλή τιμή να εκφράζει την πιο θετική στάση προς το συγκεκριμένο είδος επιθετικότητας, ενώ, αντίθετα, μία χαμηλή τιμή να αντιστοιχεί στην πιο αρνητική στάση.

Στη συνέχεια ζητήθηκε από τους ερωτώμενους να διευκρινίσουν τη συχνότητα με την οποία, μέσα στον προηγούμενο μήνα, είχαν χτυπήσει ή κλωτσήσει ένα άλλο παιδί (ερώτηση "σωματικής επιθετικότητας"), είχαν αποκαλέσει άλλο παιδί με άσχημο όνομα (ερώτηση "λεκτικής επιθετικότητας"), είχαν επίτηδες αφήσει κάποιο άλλο παιδί έξω από παιχνίδια και άλλες δραστηριότητες (ερώτηση "επιθετικότητας μέσω αποκλεισμού"), είχαν τα ίδια χτυπηθεί ή δεχθεί κλωτσιές από άλλο παιδί (ερώτηση "σωματικής θυματοποίησης"), ένα άλλο παιδί τα είχε αποκαλέσει με άσχημο όνομα (ερώτηση "λεκτικής θυματοποίησης") και είχαν επίτηδες αποκλειστεί από παιχνίδια και δραστηριότητες από κάποιο άλλο παιδί (ερώτηση "θυματοποίησης μέσου αποκλεισμού"). Οι τρεις εναλλακτικές απαντήσεις γι' αυτούς τους τύπους ερωτήσεων, ήταν: "κάθε μέρα ή τις περισσότερες μέρες" (τιμή = μηδέν), "λίγες μέρες ή μία δύο φορές" (τιμή = ένα), και "ποτέ" (τιμή = δύο). Συνεπώς, για κάθε μία από αυτές τις έξι μεταβλητές μια χαμηλή τιμή δήλωνε περισσότερη εμπλοκή σε επιθετικά επεισόδια.

Για να εξασφαλιστεί η όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ειλικρίνεια των απαντήσεων έγινε από την αρχή σαφές στους συμμετέχοντες ότι δεν ήταν υποχρεωμένοι να γνωστοποιήσουν την ταυτότητά τους στα ερωτηματολόγια, ότι κανένα μέλος του προσωπικού του σχολείου τους δε θα έβλεπε τις ατομικές τους απαντήσεις, ότι ήταν στο χέρι τους να εμποδίσουν τους συμμαθητές τους να δουν τις απαντήσεις τους, ότι τα ερωτηματολόγια δεν ήταν μια διαδικασία ελέγχου και ότι δεν υπήρχαν σωστές ή λάθος απαντήσεις. Επιπλέον, ο δάσκαλος δεν ήταν παρών κατά τη διανομή των ερωτηματολογίων. Πριν από τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου είχαν την ευκαιρία να κάνουν εξάσκηση χρησιμοποιώντας κλίμακα απαντήσεων τύπου Likert.

Διαδικασία

Η διανομή των ερωτηματολογίων έγινε είτε από ένα είτε από δύο από τις συγγραφείς που η μητρική τους γλώσσα είναι τα ελληνικά. Μετά από μία εισαγωγή, σχεδιασμένη ώστε να κάνει τα παιδιά να αισθάνονται άνετα και να τα ενθαρρύνει να είναι ειλικρινή, η ερευνήτρια διάβαζε τις ερωτήσεις με τη σειρά και ζητούσε από τα παιδιά να απαντούν σε καθεμιά από αυτές βάζοντας σε κύκλο μία από τις εναλλακτικές απαντήσεις. Τα παιδιά ήταν ελεύθερα να κάνουν ερωτήσεις αν δεν καταλάβαιναν κάτι, αλλά στην πράξη, λίγα απ' αυτά ρωτούσαν ο,τιδήποτε. Μετά τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου, οι ερευνήτριες ευχαρίστησαν τους μαθητές για τη συνεργασία τους.

Αποτελέσματα

Επίπεδα αυτο-αναφερόμενης ανάμιξης σε επιθετικές συμπεριφορές

Το ποσοστό των κοριτσιών και των αγοριών που ανέφεραν την ανάμειξή τους στα τρία είδη επιθετικής συμπεριφοράς και θυματοποίησης για τις δύο ομάδες ηλικιών που εξετάστηκαν υπολογίστηκε και παρουσιάζεται στον Πίνακα 1. Όπως φαίνεται από τα στοιχεία του πίνακα, ένα σημαντικό μέρος των μαθητών εμπλέκονται σε τέτοιου είδους συμπεριφορές. Στο υψηλότερο επίπεδο, περίπου τέσσερα στα πέντε μεγαλύτερα αγόρια ανέφεραν ότι είχαν γίνει δέκτες λεκτικής επιθετικότητας από τους συνομηλίκους

τους. Ακόμα και στο χαμηλότερο επίπεδο, περίπου ένα στα τέσσερα μικρότερα κορίτσια ανέφεραν ότι είχαν εσκεμμένα αφήσει κάποιο συνομήλικό τους έξω από τα παιχνίδια και τις άλλες τους δραστηριότητες.

Ψυχομετρική ανάλυση των ερωτήσεων στάσεων

Οι 30 ερωτήσεις στάσεων υποβλήθηκαν σε ανάλυση κύριων συνιστωσών με ορθογώνια περιστροφή. Το διάγραμμα παραγόντων αποκάλυψε δύο παράγοντες (ομάδες ερωτήσεων), οι οποίες αντικατοπτίζουν δύο διαφορετικές πεποιθήσεις. Στο εξής θα αναφερόμαστε σε αυτές τις ομάδες ερωτήσεων ως «Παράγοντες». Οι Παράγοντες 1 και 2, λοιπόν, είχαν 3.6 και 2.4 ιδιοτιμές αντιστοίχως οι οποίες μαζί εξηγούσαν το 31.4% της διακύμανσης. Ο Πίνακας 2 παρουσιάζει τις φορτίσεις των παραγόντων για κάθε μία από τις ερωτήσεις στάσεων, οι οποίες ήταν ίσες ή μεγαλύτερες του 0.3. Ο Παράγοντας 1 ονομάστηκε "η επιθετικότητα είναι άδικη και επι-

Πίνακας 1
Ποσοστά συμμετοχής σε επιθετικά επεισόδια ως συνάρτηση της ηλικίας και του φύλου

Είδος επιθετικότητας / Ηλικία /	8 – 9 χρονών (%)		10 – 11 χρονών (%)	
Φύλο	Κορίτσια	Αγόρια	Κορίτσια	Αγόρια
Σωματική επιθετικότητα				
Κάθε μέρα / Περισσότερες μέρες	8.8	15.1	4.1	14.2
Λίγες μέρες / Μία ή δύο φορές	39.2	51.6	47.4	58.9
Σύνολο	48.0	66.7	51.5	73.1
Λεκτική επιθετικότητα				
Κάθε μέρα / Περισσότερες μέρες	5.6	13.5	4.1	16.9
Λίγες μέρες / Μία ή δύο φορές	34.4	42.9	51.5	58.4
Σύνολο	40.0	56.3	55.6	75.3
Επιθετικότητα μέσω αποκλεισμού				
Κάθε μέρα / Περισσότερες μέρες	0.8	9.5	1.5	6.8
Λίγες μέρες / Μία ή δύο φορές	24.0	33.3	32.0	41.6
Σύνολο	24.8	42.9	33.5	48.4
Σωματική θυματοποίηση				
Κάθε μέρα / Περισσότερες μέρες	24.8	21.4	4.6	15.1
Λίγες μέρες / Μία ή δύο φορές	50.4	46.0	53.1	52.5
Σύνολο	75.2	67.4	57.7	67.6
Λεκτική θυματοποίηση				
Κάθε μέρα / Περισσότερες μέρες	16.8	29.4	10.8	22.4
Λίγες μέρες / Μία ή δύο φορές	45.6	46.8	59.8	56.6
Σύνολο	62.4	76.2	70.6	79.0
Θυματοποίηση μέσω αποκλεισμού				
Κάθε μέρα / Περισσότερες μέρες	5.6	14.3	6.7	10.5
Λίγες μέρες / Μία ή δύο φορές	32.8	29.4	29.4	34.7
Σύνολο	38.4	43.7	36.1	45.2

Πίνακας 2
Φορτίσεις (0.3 και υψηλότερες) για τις ερωτήσεις στάσεων

Ερωτήσεις στάσεων	Παράγοντας 1	Παράγοντας 2
13. Δεν πρέπει να επιτρέπεται στα παιδιά να φωνάζουν άλλα παιδιά με άσχημες λέξεις	0.61	
15. Τα παιδιά βλάπτονται όταν άλλα παιδιά τα φωνάζουν με άσχημες λέξεις	0.55	
19. Τα παιδιά νιώθουν άσχημα για τον εαυτό τους όταν τα φωνάζουν με άσχημες λέξεις	0.54	
9. Τα παιδιά που δέχονται χτυπήματα και κλωτσιές από άλλους νιώθουν άσχημα για τον εαυτό τους	0.54	
3. Δεν πρέπει να επιτρέπεται στα παιδιά να χτυπούν και να κλωτσούν άλλα παιδιά	0.53	
29. Τα παιδιά που αφήνονται έξω από παιχνίδια και άλλες δραστηριότητες από άλλα παιδιά νιώθουν άσχημα για τον εαυτό τους	0.50	
11. Είναι λάθος τα παιδιά να φωνάζουν άλλους με άσχημες λέξεις	0.46	
5. Τα παιδιά βλάπτονται όταν δέχονται χτυπήματα και κλωτσιές	0.45	
23. Δεν πρέπει να επιτρέπεται στα παιδιά να αφήνουν έξω από παιχνίδια και άλλες δραστηριότητες άλλα παιδιά	0.44	
25. Τα παιδιά πληγώνονται όταν τα άλλα παιδιά τα αφήνουν έξω από παιχνίδια και άλλες δραστηριότητες	0.42	
21. Είναι λάθος για τα παιδιά να αφήνουν ένα παιδί έξω από παιχνίδια και άλλες δραστηριότητες	0.34	
1. Είναι λάθος για τα παιδιά να χτυπούν και να κλωτσούν άλλα παιδιά	0.30	
20. Τα παιδιά που αποκαλούνται με άσχημες λέξεις από άλλα παιδιά είναι προετοιμασμένα για τον αληθινό κόσμο έξω από το σχολείο		0.71
30. Τα παιδιά που αφήνονται έξω από παιχνίδια και άλλες δραστηριότητες από άλλα παιδιά είναι προετοιμασμένα για τον αληθινό κόσμο έξω από το σχολείο		0.66
10. Τα παιδιά που δέχονται χτυπήματα και κλωτσιές από άλλους είναι προετοιμασμένα για τον αληθινό κόσμο έξω από το σχολείο		0.64
16. Τα παιδιά που αποκαλούνται με άσχημες λέξεις σύντομα μαθαίνουν να φροντίζουν τον εαυτό τους		0.62
26. Τα παιδιά που αφήνονται έξω από παιχνίδια και άλλες δραστηριότητες σύντομα μαθαίνουν να φροντίζουν τον εαυτό τους		0.53
6. Τα παιδιά που δέχονται χτυπήματα και κλωτσιές από άλλους σύντομα μαθαίνουν να φροντίζουν τον εαυτό τους		0.51
14. Ένα παιδί που αποκαλείται με άσχημες λέξεις από άλλους γίνεται καλύτερο άτομο		0.42
24. Ένα παιδί που αφήνεται έξω από παιχνίδια και άλλες δραστηριότητες γίνεται καλύτερο άτομο		0.34
4. Ένα παιδί που δέχεται χτυπήματα και κλωτσιές από άλλους γίνεται καλύτερο άτομο		0. 34

βλαβής" ενώ ο Παράγοντας 2 ονομάστηκε "η επιθετικότητα έχει θετικές συνέπειες". Οι 12 ερωτήσεις που φόρτισαν τον Παράγοντα 1 είχαν ικανοποιητική εσωτερική αξιοπιστία (Cronbach's alpha = .70) και έτσι προστέθηκαν μεταξύ τους για να δώσουν μια γενική τιμή. Αντιστοίχως, οι 9 ερωτήσεις που φόρτισαν τον Παράγοντα 2, είχαν ικανοποιητική εσωτερική αξιοπιστία (Cronbach's alpha = .71), με αποτέλεσμα να προστεθούν μεταξύ τους για να προκύψει μια γενική τιμή. Για τον Παράγοντα 1 μία υψηλή τιμή αναδείκνυε στάση υπέρ της επιθετικότητας και για την Κλίμακα 2, μία υψηλή τιμή υποδήλωνε την πεποίθηση ότι η επιθετικότητα μπορεί να έχει θετικές συνέπειες.

Διαφορές λόγω ηλικίας και φύλου όσον αφορά την αυτο-αναφερόμενη ανάμειξη σε επεισόδια επιθετικότητας και θυματοποίησης από συνομηλίκους

Ο Πίνακας 3 παρουσιάζει τους μέσους όρους και τις τυπικές αποκλίσεις των απαντήσεων ανά φύλο και ηλικία, οι οποίες δηλώνουν το βαθμό επιθετικής συμπεριφοράς και θυματοποίησης από συνομηλίκους όπως τον ανέφεραν οι συμμετέχοντες. Τα δεδομένα υποβλήθηκαν σε 2(Φύλο) x 2 (Ηλικία) πολυμεταβλητή ανάλυση διακύμανσης χρησιμοποιώντας τις έξι ερωτήσεις συμμετοχής σε επεισόδια επιθετικότητας και θυματοποίησης ως εξαρτημένες μεταβλητές. Η κύρια επίδραση του φύλου (Wilks Lambda = 0.92, $p < .001$), η κύρια επίδραση της ηλικίας (Wilks Lambda = 0.95, $p < .001$), και η αλληλεπίδραση ηλικίας και φύλου (Wilks Lambda = 0.98, $p < .05$) ήταν όλες στατιστικώς σημαντικές. Ακολούθησαν συμπληρωματικές μονομεταβλητές αναλύσεις διακύμανσης για να καθορίσουν με ποιες εξαρτημένες μεταβλητές εντοπίζονται οι κύριες επιδράσεις καθώς και οι αλληλεπιδράσεις (Οι τιμές του *F* δίνονται στον Πίνακα 3). Μια σημαντική κύρια επίδραση φύλου υπήρχε για τις πέντε μορφές (όχι για τη μεταβλητή της σωματικής ταλαιπωρίας) και σε κάθε περίπτωση τα αγόρια ανέφεραν μεγαλύτερη συμμετοχή από τα κορίτσια. Σε δύο ερωτήσεις (λεκτικής και σωματικής επιθετικότητας) διαπιστώθηκε μια σημαντική κύρια επίδραση της ηλικίας. Οι μεγαλύτεροι σε ηλικία συμμετέχοντες ανέφεραν, στατιστικώς σημαντικά, υψηλότερα επίπεδα λεκτικής αλλά χαμηλότερα επίπεδα *σωματικής* επιθετικότητας από ό,τι οι νεότεροι. Επίσης, μόνο όσον αφορά στο θέμα της *σωματικής* επιθετικότητας ήταν η αλληλεπίδραση ηλικίας και φύλου στατιστικώς σημαντική. Ανάμεσα στους νεότερους μαθητές, τα κορίτσια ανέφεραν υψηλότερα επίπεδα σωματικής επιθετικότητας από ό,τι τα αγόρια, αλλά η διαφορά αυτή αναστρέφεται και γίνεται εντονότερη στους μεγαλύτερους μαθητές.

Διαφορές ηλικίας και φύλου ως προς τις στάσεις προς την επιθετικότητα

Οι μέσοι όροι και οι τυπικές αποκλίσεις των αγοριών και των κοριτσιών και των δύο ομάδων ηλικιών για τον Παράγοντα 1 (η επιθετικότητα είναι άδικη και επιβλαβής) και για τον Παράγοντα 2 (η επιθετικότητα έχει θετικές συνέπειες) υπολογίστηκαν και παρουσιάζονται στον Πίνακα 3. Δεδομένου ότι οι τιμές για τον Παράγοντα 1 μπορεί να κυμαίνονται από 0 ως 36, και για τον Παράγοντα 2 από 0 ως 27, τα στοιχεία δείχνουν ότι οι συμμετέχοντες κράτησαν, γενικά, στάση κατά της επιθετικότητας και δεν πίστευαν ότι η επιθετικότητα μπορεί να έχει θετικές συνέπειες. Για να προσδιοριστεί αν αυτές οι στάσεις διέφεραν σε συνάρτηση με την ηλικία και το φύλο, εφαρμόστηκε μία 2 (Φύλο) x 2 (Ηλικία) πολυμεταβλητή ανάλυση διακύμανσης, χρησιμοποιώντας τις τιμές του Παράγοντα 1 και του Παράγοντα 2 ως εξαρτημένες μεταβλητές. Η κύρια επίδραση του φύλου ήταν σημαντική (Wilks Lambda = 0.99, $p < .05$). Συμπληρωματικές μονομεταβλητές αναλύσεις διακύμανσης του φύλου έδειξαν μια στατιστικώς σημαντική επίδραση για τον Παράγοντα 1. Τα κορίτσια πίστευαν περισσότερο ότι η επιθετικότητα ήταν άδικη και επιβλαβής από ό,τι τα αγόρια, $F(1, 656) = 5.88$, $p <$

Πίνακας 3

Μέσοι όροι (και τυπικές αποκλίσεις) των τιμών[α] επιθετικότητας / θυματοποίησης, τιμές των παραγόντων 1[β] και 2[γ] και αποτελέσματα της μονομεταβλητής ανάλυσης διακύμανσης

Είδος συμπεριφοράς / Ηλικία / Φύλο	8 – 9 χρονών		10 – 11 χρονών		Ανάλυση διακύμανσης μονής κατεύθυνσης (F)		
	Κορίτσια	Αγόρια	Κορίτσια	Αγόρια	Φύλο	Ηλικία	Φύλο x Ηλικία
Σωματική επιθετικότητα	1.43 (0.65)	1.18 (0.67)	1.44 (0.58)	1.13 (0.63)	31.6***	0.19	0.4
Λεκτική επιθετικότητα	1.54 (0.60)	1.30 (0.70)	1.40 (0.57)	1.08 (0.64)	32.1***	13.4***	0.7
Επιθετικότητα μέσω αποκλεισμού	1.74 (0.46)	1.48 (0.67)	1.65 (0.51)	1.45 (0.62)	26.3***	1.8	0.5
Σωματική θυματοποίηση	1.00 (0.71)	1.11 (0.73)	1.38 (0.57)	1.17 (0.67)	0.75	17.1***	8.8***
Λεκτική θυματοποίηση	1.21 (0.71)	0.94 (0.73)	1.19 (0.61)	0.99 (0.66)	18.6***	<0.1	0.4
Θυματοποίηση μέσω αποκλεισμού	1.56 (0.61)	1.42 (0.73)	1.57 (0.62)	1.44 (0.68)	6.5	0.1	<0.1
Παράγοντας 1: Η επιθετικότητα είναι άδικη και επιβλαβής	6.34 (6.30)	7.02 (6.07)	7.34 (4.91)	8.84 (5.59)	5.9*	9.7**	0.9
Παράγοντας 2: Η επιθετικότητα έχει θετικές συνέπειες	7.65 (5.70)	8.10 (5.40)	10.50(4.96)	10.25 (4.76)	0.6	30.4***	<0.1

Σημείωση: *$p < .05$, **$p < .01$, ***$p < .001$

Σημείωση α: Χαμηλή τιμή = περισσότερη επιθετικότητα/θυματοποίηση. Βαθμοί ελευθερίας = 1,660.

Σημείωση β: Δυνατά όρια Παράγοντα 1 = 0 - 36. Υψηλή τιμή = στάση υπέρ της επιθετικότητας. Βαθμοί ελευθερίας = 1,656.

Σημείωση γ: Δυνατά όρια Παράγοντα 2 = 0 - 27. Υψηλή τιμή = πεποίθηση ότι η επιθετικότητα μπορεί να έχει θετικές συνέπειες. Βαθμοί ελευθερίας = 1,656.

.05. Η κύρια επίδραση της ηλικίας ήταν επίσης σημαντική (Wilks Lambda = 0.94, $p < .001$). Συμπληρωματικές μονομεταβλητές αναλύσεις διακύμανσης της ηλικίας έδειξαν ότι στον Παράγοντα 1, οι μικρότεροι μαθητές πίστευαν περισσότερο από τους μεγαλύτερους πως η επιθετικότητα ήταν άδικη και επιβλαβής, $F(1, 656) = 9.75$, $p < .01$, και στον Παράγοντα 2, ήταν περισσότερο πιθανό για τους μεγαλύτερους παρά για τους μικρότερους μαθητές να πιστεύουν ότι η επιθετικότητα μπορεί να έχει θετικές συνέπειες, $F(1, 656) = 30.43$, $p < .001$. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι παρόλο που αυτές οι διαφορές ηλικίας και φύλου ήταν στατιστικώς σημαντικές, οι πραγματικές διαφορές ανάμεσα στους μέσους όρους ήταν μικρές. Η αλληλεπίδραση ηλικίας με το φύλο δεν ήταν στατιστικώς σημαντική.

Πρόβλεψη των στάσεων από τα επίπεδα επιθετικότητας

Οι διμεταβλητές συσχετίσεις ανάμεσα στις τιμές των δύο παραγόντων στάσεων και σε καθένα από τα διαφορετικά είδη επιθετικότητας και θυματοποίησης παρουσιάζονται στον Πίνακα 4. Οι τιμές των δύο παραγόντων προέκυψαν ως άθροισμα των τιμών στις ερωτήσεις του κάθε παράγοντα. Η συμμετοχή σε επιθετικά επεισόδια ερευνήθηκε με μόνο μια ερώτηση για κάθε είδος επιθετικότητας (βλ. υποκεφάλαιο Ερωτηματολόγιο). Όλες οι συσχετίσεις μεταξύ των ερωτήσεων επιθετικότητας και των τιμών των παραγόντων στάσης είναι αρνητικές και στατιστικώς σημαντικές, αλλά οι συντελεστές είναι μικρού μεγέθους. Σε αντίθεση, μόνο δύο από τις συσχετίσεις μεταξύ των θεμάτων επιθετικότητας και των τιμών των παραγόντων στάσης είναι σημαντικές. Πάλι, όμως, οι συντελεστές συσχέτισης είναι μικρού μεγέθους.

Για να υπολογιστεί η συνδυασμένη συμβολή και των έξι μορφών επιθετικότητας και θυματοποίησης στην πρόβλεψη του Παράγοντα 1, εφαρμόστηκε μια πολλαπλή παλινδρόμηση με τον Παράγοντα 1 ως εξαρτημένη μεταβλητή και τα είδη επιθετικότητας ως κριτήρια πρόβλεψης. Πριν από αυτή την ανάλυση, εντοπίστηκαν και αφαιρέθηκαν έξι περιπτώσεις οι οποίες παρουσίασαν τιμές που απέκλιναν ιδιαίτερα από τις υπόλοιπες. Το R της παλινδρόμησης ήταν σημαντικά διάφορο του μηδενός, $F(6, 651) = 10.92$, $p < .001$, και το προσαρμοσμένο $R^2 = 0.083$.

Μία παρόμοια ανάλυση πραγματοποιήθηκε χρησιμοποιώντας τα έξι είδη επιθετικότητας και

Πίνακας 4
Διμεταβλητές συσχετίσεις μεταξύ ερωτήσεων επιθετικότητας, ερωτήσεων θυματοποίησης και τιμών των Παραγόντων στάσεων

Είδος συμπεριφοράς	Λεκτική επιθετικότητα	Επιθετικότητα μέσω αποκλεισμού	Σωματική θυματοποίηση	Λεκτική θυματοποίηση	Θυματοποίηση μέσω αποκλεισμού	Παράγοντας 1	Παράγοντας 2
Σωματική επιθετικότητα	0.47***	0.42***	0.29***	0.28***	0.14***	-0.11**	-0.14***
Λεκτική επιθετικότητα		0.40***	0.17***	0.33***	0.10*	-0.21***	-0.17***
Επιθετικότητα μέσω αποκλεισμού			0.16***	0.20***	0.14***	-0.18***	-0.21***
Σωματική θυματοποίηση				0.30***	0.21***	0.05	-0.09*
Λεκτική θυματοποίηση					0.22***	-0.09*	-0.05
Θυματοποίηση μέσω αποκλεισμού						-0.08	-0.07
Παράγοντας 1							0.19***

Σημείωση: *$p < .05$, **$p < .01$, ***$p < .001$

θυματοποίησης για την πρόβλεψη του Παράγοντα 2. Τέσσερις περιπτώσεις δε συμπεριλήφθηκαν λόγω ελλιπών στοιχείων ενώ δύο άλλες διαγράφηκαν πριν πραγματοποιηθεί η ανάλυση λόγω τιμών, είτε σε μία μεταβλητή είτε σε περισσότερες μεταβλητές, που απέκλιναν ιδιαίτερα από τις υπόλοιπες. Και εδώ, το R της παλινδρόμησης ήταν στατιστικώς σημαντικά διάφορο του μηδενός $F(6, 651) = 7.11$, $p < 0.001$, και το προσαρμοσμένο $R^2 = 0.053$.

Οι παραπάνω αναλύσεις επιβεβαίωσαν ότι η αυτο-αναφερόμενη ανάμιξη σε επιθετικά επεισόδια προέβλεψαν σημαντικά τις δύο συνιστάμενες της στάσης. Σε ένα ακόμα σύνολο αναλύσεων που ακολούθησε, υπολογίστηκε η συμβολή κάθε μιας από τις ερωτήσεις επιθετικότητας και θυματοποίησης για την πρόβλεψη των στάσεων. Δεδομένου των προαναφερθεισών σημαντικών διαφορών ηλικίας και φύλου όσον αφορά στις στάσεις, θεωρήσαμε σκόπιμο να θέσουμε υπό έλεγχο τις δημογραφικές μεταβλητές στις συγκεκριμένες αναλύσεις. Συνεπώς, πραγματοποιήθηκε μία σειρά από ιεραρχικές πολλαπλές παλινδρομήσεις και σε κάθε μία από αυτές, το φύλο και η ηλικία εισήχθησαν κατά το πρώτο και το δεύτερο βήμα αντίστοιχα. Τα αποτελέσματα αυτών των προοδευτικών βημάτων δεν παρουσιάζονται εδώ γιατί ουσιαστικά συμπίπτουν με αυτά που έχουν ήδη αναφερθεί. Ιδιαίτερου ενδιαφέροντος όμως ήταν τα αποτελέσματα του τρίτου βήματος κατά το οποίο υπολογίστηκε η συμβολή μιας μόνο από τις έξι ερωτήσεις επιθετικότητας (Πίνακας 5). Έξι χωριστές παλινδρομήσεις πραγματοποιήθηκαν για την πρόβλεψη του Παράγοντα 1, και έξι για την πρόβλεψη του Παράγοντα 2. Λόγω του μεγάλου αριθμού των δοκιμασιών και για να εξασφαλιστεί ότι το ποσοστό λάθους δε θα ξεπερνούσε το 0.05, το επίπεδο σημαντικότητας –το οποίο καθόριζε αν κάποια συγκεκριμένη μορφή επιθετικότητας και θυματοποίησης συνέβαλε σημαντικά στην πρόβλεψη της τιμής του Παράγοντα– τέθηκε στο 0.008. Η συγκεκριμένη αυτή τιμή προέκυψε από τη διαίρεση της στάθμης σημαντικότητας 0.05 με το 6 (0.05/6) επειδή η μέθοδος της παλινδρόμησης εφαρμόστηκε 6 φορές για κάθε Κλίμακα.

Τα αποτελέσματα των ερωτήσεων επιθετικότητας παρουσίασαν μία συνεπή εικόνα. Σε όλες τις περιπτώσεις και αφού η συμβολή των δημογραφικών μεταβλητών είχε τεθεί υπό έλεγχο, οι ερωτήσεις αυτές συνέβαλαν σημαντικά στην πρόβλεψη των τιμών τόσο του Παράγοντα 1 όσο και του Παράγοντα 2. Λαμβάνοντας υπόψη ότι μια χαμηλή τιμή επιθετικότητας υποδηλώνει μεγαλύτερο βαθμό επιθετικής συμπεριφοράς, και μία υψηλή τιμή στάσης μία πιο θετική στάση προς την επιθετική συμπεριφορά, οι αρνητικές τιμές του βήτα δείχνουν ότι υψηλά επίπεδα αναφερόμενης επιθετικότητας προέβλεψαν α) μία θετική στάση αποδοχής της επιθετικότητας (Παράγοντας 1), και β) μία ισχυρότερη πεποίθηση ότι η επιθετικότητα μπορεί να έχει θετικές συνέπειες (Παράγοντας 2).

Σε όλες τι περιπτώσεις εκτός από μία, η πρόβλεψη των στάσεων δεν αυξήθηκε σημαντικά με την είσοδο κάποιου από τις ερωτήσεις θυματοποίησης. Η μόνη εξαίρεση ήταν ότι υψηλότερα επίπεδα σωματικής θυματοποίησης προέβλεπαν μια ισχυρότερη πεποίθηση ότι η επιθετικότητα μπορεί να έχει θετικές συνέπειες.

Πρόβλεψη των επιπέδων επιθετικότητας/θυμστοποίησης από τις στάσεις

Αναλύσεις ιεραρχικής πολλαπλής παλινδρόμησης χρησιμοποιήθηκαν για να καθοριστεί αν τα επίπεδα επιθετικότητας και θυματοποίησης θα μπορούσαν να προβλεφθούν από τις στάσεις. Σε έξι χωριστές παλινδρομήσεις, μία από τις έξι ερωτήσεις συμμετοχής σε επεισόδια επιθετικότητας και θυματοποίησης χρησίμευσε ως μεταβλητή. Όπως και στο προηγούμενο σύνολο των παλινδρομήσεων, το φύλο και η ηλικία τέθηκαν υπό έλεγχο με την εισαγωγή τους κατά το πρώτο και δεύτερο βήμα αντίστοιχα. Η εισαγωγή της τιμής του Παράγοντα 1 έγινε κατά το τρίτο βήμα. Ένα παρόμοιο σύνολο παλινδρομήσεων εκτελέστηκε αλλά η εισαγωγή της τιμής του

Πίνακας 5
Ιεραρχικές Πολλαπλές Παλινδρομήσεις:
Πρόβλεψη των Κλιμάκων 1* και 2 από τα επίπεδα επιθετικότητας

	ΒΗΤΑ	ΔR^2	*F*	*p*
Παράγοντας 1*				
Σωματική επιθετικότητα	- 0.11	0.01	8.51	0.004
Λεκτική επιθετικότητα	- 0.21	0.04	28.23	< 0.001
Επιθετικότητα μέσω αποκλεισμού	- 0.18	0.03	21.57	< 0.001
Σωματική θυματοποίηση	0.03	< 0.01	0.72	>0.050
Λεκτική θυματοποίηση	- 0.06	< 0.01	2.28	>0.050
Θυματοποίηση μέσω αποκλεισμού	- 0.08	< 0.01	3.92	0.048
Παράγοντας 2				
Σωματική επιθετικότητα	- 0.14	0.02	12.90	< 0.001
Λεκτική επιθετικότητα	- 0.14	0.02	13.51	< 0.001
Επιθετικότητα μέσω αποκλεισμού	- 0.21	0.04	29.00	< 0.001
Σωματική θυματοποίηση	- 0.12	0.01	10.07	0.002
Λεκτική θυματοποίηση	- 0.05	< 0.01	1.41	> 0.050
Θυματοποίηση μέσω αποκλεισμού	- 0.07	< 0.01	3.51	> 0.050

Σημείωση: *Πέντε αποκλίνουσες τιμές εντοπίστηκαν και οι αντίστοιχες περιπτώσεις διαγράφηκαν πριν την Ιεραρχική Ανάλυση Παλινδρόμησης που αφορούσε τον Παράγοντα 1.

Παράγοντα 2 έγινε πάλι στο τρίτο βήμα. Τα αποτελέσματα του τρίτου βήματος φαίνονται στον Πίνακα 6. Για τους ίδιους λόγους που έχουν ήδη αναφερθεί, το άλφα ορίστηκε στο 0.008. Τα αποτελέσματα αυτών των αναλύσεων έδειξαν ότι οι τιμές και του Παράγοντα 1 και του Παράγοντα 2 συντέλεσαν σημαντικά στην πρόβλεψη και των τριών μορφών επιθετικότητας. Οι αρνητικές αξίες βήτα αποκάλυψαν ότι τόσο μια υψηλότερη πεποίθηση ότι η επιθετικότητα είναι άδικη και επιβλαβής (Παράγοντας 1), και ξεχωριστά μια ασθενέστερη πεποίθηση ότι η επιθετικότητα μπορεί να έχει θετικά αποτελέσματα (Παράγοντας 2), προέβλεψαν στατιστικώς σημαντικά χαμηλότερα επίπεδα αναφερόμενης επιθετικότητας.

Μόνο μια από τις παλινδρομήσεις που έγινε στις ερωτήσεις θυματοποίησης έφτασε το αποδεκτό κριτήριο σημαντικότητας, ο Παράγοντας 2 πρόσθεσε μοναδικές πληροφορίες, διαφορετικές από αυτές των δύο δημογραφικών μεταβλητών, στην πρόβλεψη της σωματικής επιθετικότητας. Και πάλι, οι αρνητικές αξίες βήτα δείχνουν ότι αυτοί οι μαθητές που ήταν λιγότερο πιθανό να πιστεύουν ότι η επιθετικότητα έχει θετικά αποτελέσματα, ανέφεραν το μικρότερο βαθμό σωματικής θυματοποίησης.

Πίνακας 6
Ιεραρχικές πολλαπλές παλινδρομήσεις: Πρόβλεψη επιθετικότητας από τους Παράγοντες 1* και 2

	ΒΗΤΑ	ΔR^2	*F*	*p*
Σωματική επιθετικότητα				
Παράγοντας 1	- 0.11	0.01	7.71	0.006
Παράγοντας 2	- 0.14	0.02	12.90	< 0.001
Λεκτική επιθετικότητα				
Παράγοντας 1	- 0.19	0.03	24.43	< 0.001
Παράγοντας 2	- 0.14	0.02	13.51	< 0.001
Επιθετικότητα μέσω αποκλεισμού				
Παράγοντας 1	- 0.17	0.03	19.67	< 0.001
Παράγοντας 2	- 0.21	0.04	29.00	< 0.001
Σωματική θυματοποίηση				
Παράγοντας 1	0.04	< 0.01	1.02	> 0.050
Παράγοντας 2	- 0.12	0.02	10.07	0.002
Λεκτική θυματοποίηση				
Παράγοντας 1	- 0.07	< 0.01	3.64	> 0.050
Παράγοντας 2	- 0.05	< 0.01	1.41	> 0.050
Θυματοποίηση μέσω αποκλεισμού				
Παράγοντας 1	- 0.07	< 0.01	3.24	> 0.050
Παράγοντας 2	- 0.07	< 0.01	3.51	> 0.050

Σημείωση: *Πέντε αποκλίνουσες τιμές εντοπίστηκαν και οι αντίστοιχες περιπτώσεις διαγράφηκαν πριν την Ιεραρχική Ανάλυση Παλινδρόμησης που αφορούσε τον Παράγοντα 1.

Συμπεράσματα

Απ' ό,τι μπορούμε να συμπεράνουμε από τη διερεύνηση της βιβλιογραφίας, η παρούσα μελέτη αποτελεί την πρώτη συστηματική έρευνα ευρείας κλίμακας που επικεντρώνεται στην ανάμιξη Ελλήνων μαθητών σε επεισόδια επιθετικής συμπεριφοράς. Άμεσες συγκρίσεις με στοιχεία που προέρχονται από άλλες χώρες είναι δύσκολες λόγω των διαφορών στους ορισμούς της επιθετικότητας και θυματοποίησης, στις χρονικές περιόδους που έχουν χρησιμοποιηθεί (δηλαδή "τον περασμένο μήνα" στην παρούσα μελέτη σε αντίθεση, για παράδειγμα, "το τρέχον τρίμηνο" ή μη προσδιορισμένο χρόνο σε άλλες έρευνες), και στις πηγές των στοιχείων (δηλαδή αυτο-αναφορά στην παρούσα μελέτη σε αντίθεση, για παράδειγμα, με αναφορές συνομηλίκων ή δασκάλων ή άμεσες παρατηρήσεις σε άλλες έρευνες). Παρ' όλα αυτά, το ποσοστό των μαθητών οι οποίοι ανέφεραν τη συμμετοχή τους σε σωματική, λεκτική και επιθετικότητα μέσω αποκλεισμού τον περασμένο μήνα, και αυτοί οι οποίοι ανέφεραν ότι γίνονταν θύματα τέτοιων επιθετικών ενεργειών, είναι τουλάχιστον το ίδιο υψηλές, και σε μερικές περιπτώσεις, ακόμα υψηλότερες από αυτές που αναφέρονται σε άλλες έρευνες (Schuster, 1996).

Παρά το γεγονός ότι τα στοιχεία μας περιορίζονται σε αυτο-αναφορές, πήραμε κάποια μέτρα για να διασφαλίσουμε ότι οι συμμετέχοντες ένιωθαν αρκετά ασφαλείς ώστε να μας δώσουν ειλικρινείς απαντήσεις. Οι Ahmad και Smith (1990) αναφέρουν ότι η ανωνυμία είναι κρίσιμης

σημασίας απ' αυτή την άποψη και γι' αυτό το λόγο η ανωνυμία των απαντήσεων διασφαλίστηκε στην παρούσα έρευνα. Επιπλέον, οι Osterman et al. (1994) σημείωσαν ότι οι συμμετέχοντες είναι πιθανότερο να δηλώσουν ότι έχουν λάβει μέρος σε λιγότερες επιθετικές πράξεις απ' ό,τι στην πραγματικότητα, αφού η αρχή της προκατάληψης αυτοεξυπηρετουσών αιτιακών αποδόσεων (Miller & Ross, 1975) θα τους δυσκόλευε να παραδεχθούν μία συμπεριφορά η οποία είναι καταδικαστέα στις περισσότερες κοινωνίες. Τα αποτελέσματα της έρευνας που πραγματοποιήθηκε από τους Osterman et al. (1994) υποστήριξαν την παραπάνω άποψη αφού οι εκτιμήσεις των συνομηλίκων σχετικά με την επιθετική συμπεριφορά ήταν σημαντικά υψηλότερες από αυτές των αυτο-αναφορών. Είναι, λοιπόν, πιθανό, οι τιμές μας για τις ερωτήσεις επιθετικότητας να εμφανίζονται μειωμένες γι' αυτό το λόγο.

Τα υψηλά επίπεδα επιθετικότητας και θυματοποίησης του δείγματός μας όπως και τα αποτελέσματα ερευνών από άλλες χώρες, τα οποία υποστηρίζουν ότι είναι πιθανό να δημιουργηθούν αρνητικές ψυχοκοινωνικές συνέπειες τόσο για τους δράστες όσο και για τα θύματά τους (Boivin, Hymel, & Bukowski, 1995. Boulton & Smith, 1994. Crick & Grotpeter, 1995. Hawker & Boulton, 1997. Kochenderfer & Ladd, 1996. Olweus, 1993b. Sharp, 1995), υπογραμμίζουν την ανάγκη για περισσότερη διερεύνηση και άμεση αντιμετώπιση του προβλήματος από σχολεία και τις εκπαιδευτικές αρχές της Ελλάδας. Υπάρχει μία σημαντική βιβλιογραφία σχετική με πρωτοβουλίες κατά της επιθετικότητας την οποία μπορούν να συμβουλευτούν οι αρμόδιες αρχές στην Ελλάδα (Olweus, 1993b. Ross, 1996. Smith & Sharp, 1994. Smith & Thompson, 1991. Tattum & Herbert, 1997).

Όσον αφορά στο θέμα των διαφορών φύλου, στις μετρήσεις της έμμεσης επιθετικότητας και θυματοποίησης, τα αποτελέσματά μας δεν αντικατροπτίζουν αυτά που αναφέρονται στη σχετική βιβλιογραφία. Σε αντίθεση με άλλες έρευνες που έχουν αναφερθεί στην εισαγωγή, τα αγόρια του παρόντος δείγματος ανέφεραν μεγαλύτερη ανάμειξη σε επιθετικά επεισόδια από τα κορίτσια. Ωστόσο, όπως και στις περισσότερες έρευνες, βρέθηκε ότι τα αγόρια ανέφεραν υψηλότερα επίπεδα σωματικής επιθετικότητας, και (για τα παιδιά 10 -11 χρονών αλλά όχι και εκείνα των 8-9 χρονών) υψηλότερα επίπεδα σωματικής θυματοποίησης από τα κορίτσια. Όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή, τα αποτελέσματα που αναγράφονται στη βιβλιογραφία σχετικά με τις διαφορές του φύλου στη λεκτική επιθετικότητα είναι ανάμικτα. Στην παρούσα μελέτη τα αγόρια ανέφεραν περισσότερη ανάμιξη τόσο ως δράστες όσο και ως θύματα. Γενικά, αυτά τα αποτελέσματα υποδηλώνουν ότι, ανεξάρτητα από τη φύση των κοινωνικών συναναστροφών, η επιθετικότητα και η θυματοποίηση αποτελούν μεγαλύτερα προβλήματα για τα αγόρια απ' ό,τι για τα κορίτσια στα ελληνικά σχολεία. Παρ' όλα αυτά, όπως φαίνεται και στον Πίνακα 1, ένας σημαντικός αριθμός κοριτσιών υιοθετεί και τους δύο ρόλους (δηλαδή δράστες / θύματα). Επομένως, οι παρεμβάσεις που αποσκοπούν στη μείωση της επιθετικότητας πρέπει να έχουν στόχο και τα δύο φύλα.

Η ανάλυση κύριων συνιστωσών των ερωτήσεων που σχεδιάστηκαν για τη μέτρηση των στάσεων των συμμετεχόντων προς την επιθετικότητα είχε ως αποτέλεσμα δύο παράγοντες. Ο ένας εξέφραζε την άποψη ότι η επιθετικότητα είναι άδικη και επιβλαβής για τα θύματα, και ο άλλος την άποψη ότι η επιθετικότητα μπορεί να ωφελήσει τα θύματα. Ήταν ενθαρρυντικό το γεγονός ότι οι συμμετέχοντες γενικά δεν εξέφρασαν θετικές στάσεις για καμία από αυτές τις διαστάσεις. Οι μεγαλύτεροι μαθητές, όπως και τα αγόρια, είχαν περισσότερες πιθανότητες να κάνουν κάτι τέτοιο απ' ό,τι οι μικρότεροι μαθητές και τα κορίτσια.

Τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας, υποστηρίζουν τη σχέση μεταξύ των στάσεων και της επιθετικής συμπεριφοράς όπως την εξέφρασαν οι μαθητές. Σε κάθε περίπτωση και αφού οι δημογραφικές μεταβλητές είχαν τεθεί υπό έλεγχο, κάθε μια από τις τρεις ερωτήσεις συμμετοχής σε επιθετική συμπεριφορά συνέβαλε σημα-

ντικά στην πρόβλεψη των δύο παραγόντων στάσεων. Υψηλότερα επίπεδα αναφερόμενης επιθετικής συμπεριφοράς προέβλεπαν μια θετική και δεκτική στάση προς την επιθετικότητα καθώς και μία ισχυρότερη πεποίθηση ότι η επιθετικότητα μπορεί να έχει θετικές συνέπειες. Κατά τον ίδιο τρόπο, κάθε ένας από τους δύο αυτούς παράγοντες στάσεων συνέβαλε σημαντικά στην πρόβλεψη των τριών μορφών επιθετικότητας. Τα παιδιά που εξέφρασαν την ισχυρότερη στάση κατά της επιθετικότητας ανέφεραν και την ελάχιστη επιθετική συμπεριφορά. Αντιστοίχως, τα παιδιά που ήταν λιγότερο πιθανό να πιστεύουν ότι η επιθετικότητα έχει θετικές συνέπειες ανέφεραν και χαμηλότερα επίπεδα τέτοιας συμπεριφοράς. Τα αποτελέσματα αυτά συμφωνούν με τα αποτελέσματα από έρευνα σε Άγγλους μαθητές ηλικίας 11-15 ετών που πραγματοποιήθηκε από τους Boulton και Flemington (1998) και, κατά συνέπεια, αποτελούν ισχυρή ένδειξη ότι είναι δυνατόν να υπάρχει σχέση μεταξύ στάσεων και επιθετικότητας. Παρά το γεγονός ότι πρέπει να περιμένουμε τα αποτελέσματα μιας διαχρονικής έρευνας για να διαπιστωθεί η φορά της αιτιότητας, τα ήδη υπάρχοντα αποτελέσματα -τα οποία υποστηρίζουν τη σχέση αυτή- είναι αρκετά για να υποστηρίξουν την διεξαγωγή μιας τέτοιας έρευνας. Βασιζόμενοι στα συμπεράσματα αυτής της μελέτης θα μπορούσαμε να υποθέσουμε, με επιφύλαξη, ότι οι περισσότερο θετικές στάσεις προς την επιθετικότητα συμβάλλουν στην εμφάνιση επιθετικής συμπεριφοράς, η οποία με τη σειρά της, ενισχύει παραπάνω τις στάσεις υπέρ της επιθετικότητας. Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι στην παρούσα μελέτη, η συμμετοχή σε επεισόδια επιθετικής συμπεριφοράς ήταν ικανή να προβλέψει μόνο ένα μικρό ποσοστό των στάσεων.

Η εμπειρική απόδειξη της σχέσης μεταξύ των στάσεων και της συμπεριφοράς έχει κάποιες σημαντικές πρακτικές συνέπειες. Συγκεκριμένα, υποδηλώνει ότι οι πρωτοβουλίες κατά της επιθετικότητας θα μπορούσαν να είναι πιο επιτυχείς αν επιδίωκαν να αλλάξουν τις στάσεις κάποιων μαθητών, οι οποίοι δε θεωρούν την επιθετικότητα άδικη και επιβλαβή και οι οποίοι πιστεύουν ότι θα μπορούσε μάλιστα να έχει θετικές συνέπειες. Τα αποτελέσματα της παρούσας μελέτης μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η επικέντρωση του ενδιαφέροντος στην αλλαγή της επιθετικής συμπεριφοράς των μαθητών, χωρίς να δοθεί η απαιτούμενη προσοχή στις υποκείμενες στάσεις, δεν είναι δυνατόν να έχει ιδιαίτερη επιτυχία. Το συμπέρασμα αυτό υποστηρίζεται, επίσης, και από κάποιες βασικές αρχές οι οποίες αποτελούν τον πυρήνα της γνωστικής θεραπείας με παιδιά και εφήβους, δηλαδή, ότι η έκδηλη συμπεριφορά καθορίζεται από γνωστικές διεργασίες, ότι οι αλλαγές των γνωστικών αυτών διεργασιών μπορούν να επιφέρουν αλλαγές και στην έκδηλη συμπεριφορά και ότι κάποιος θα πρέπει να επικεντρώνεται στην αλλαγή των γνωστικών διεργασιών ώστε να δημιουργήσει δευτερογενείς αλλαγές στην εκδήλωση προβληματικής συμπεριφοράς (Spence, 1994).

Σε αντίθεση με τα συμπεράσματα των ερωτήσεων επιθετικότητας, με μόνο δύο εξαιρέσεις (και οι δύο αφορούν στη σωματική θυματοποίηση και στον Παράγοντα 2), οι ερωτήσεις των στάσεων και οι ερωτήσεις της θυματοποίησης δεν έδωσαν συνεπείς πληροφορίες για την πρόβλεψη των επιμέρους ομάδων, πέρα απ' αυτές των δημογραφικών μεταβλητών (Boivin, Hymel, & Bukowski, 1995. Boulton & Smith, 1994. Crick & Grotpeter, 1995. Hawker & Boulton, 1997. Kochenderfer & Ladd, 1996. Olweus, 1993b. Sharp, 1995). Για ποιο λόγο τα παιδιά που ανέφεραν το μεγαλύτερο βαθμό σωματικής θυματοποίησης θα πρέπει να έχουν περισσότερες πιθανότητες να συμφωνήσουν με τη δήλωση που υποστηρίζει ότι η θυματοποίηση μπορεί να έχει θετικές συνέπειες είναι δύσκολο να εξηγηθεί, δεδομένου ότι άλλες έρευνες (εκτός Ελλάδας) έχουν δείξει ότι κάποιες μορφές θυματοποίησης έχουν συνδεθεί με μη επαρκή ψυχο-κοινωνική προσαρμογή (Boivin, Hymel, & Bukowski, 1995. Boulton & Smith, 1994. Crick & Grotpeter, 1995. Hawker & Boulton, 1997. Kochenderfer & Ladd, 1996. Olweus, 1993b. Sharp, 1995). Μια πιθανή εξήγηση, σύμφωνα με τη θεωρία της γνωστικής

ασυμφωνίας (Festinger, 1957), είναι ότι τα παιδιά που πέφτουν θύματα σωματικής επιθετικότητας, στην προσπάθειά τους να την αντιμετωπίσουν, είναι πιθανό να αρνούνται τον πόνο που επιφέρει, και ίσως φτάνουν στο σημείο να πιστεύουν ότι μπορεί να έχει μέχρι και θετικές συνέπειες γι' αυτά.

Η παρούσα μελέτη καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η σωματική, η λεκτική επιθετικότητα–θυματοποίηση, όπως και η επιθετικότητα–θυματοποίηση μέσω αποκλεισμού, είναι τουλάχιστον τόσο διαδεδομένες στα ελληνικά σχολεία όσο και σε άλλες χώρες. Παρά το γεγονός ότι η αναφερόμενη συμμετοχή των αγοριών ήταν μεγαλύτερη, το ποσοστό των κοριτσιών που εμπλέκεται είναι εξίσου σημαντικό. Τα δεδομένα μας οδηγούν, επίσης, στο συμπέρασμα ότι υπάρχει μία σχέση μεταξύ των στάσεων των μαθητών προς την επιθετικότητα και του βαθμού ανάμιξής τους σε επιθετικά επεισόδια. Γι' αυτό το λόγο προτείνουμε την ενσωμάτωση, στις παρεμβάσεις κατά της επιθετικής συμπεριφοράς, προσπαθειών αλλαγής των στάσεων των μαθητών, ως μέσο για την επιτυχή μείωση αντίστοιχων συμπεριφορών.

Βιβλιογραφία

Ahmad, Y., & Smith, P. K. (1990). Behavioural measures: Bullying in schools. *Newsletter of the Association for the Child Psychology, 12,* 19-20.

Ahmad, Y., & Smith, P. K. (1994). Bullying in schools and the issue of sex differences. In J. Archer (Ed.), *Male violence* (pp. 70-83). London: Routledge.

Archer, J., Pearson, N., & Westeman, K. E. (1988). Aggressive behaviour of children aged 6-11: Gender differences and their magnitude. *British Journal of Social Psychology, 27,* 371-384.

Arora, T. (1996). Defining bullying. *School Psychology International, 17,* 317-329.

Bjorkqvist, K., Lagerspetz, K. M. J., & Kaukiainen, A. (1992). Do girls manipulate and boys fight? Developmental trends in regard to direct and indirect aggression. *Aggressive Behaviour, 18,* 117-127.

Boivin, M., Hymel, S., & Bukowski, W. M. (1995). The roles of social withdrawal, peer rejection and victimisation by peers in predicting loneliness and depressed mood in childhood. *Development and Psychopathology, 7,* 765-785.

Boulton, M. J. (1996a). A comparison of 8- to 11-year old girls' and boys' participation in specific types of rough-and-tumble play and aggressive fighting: Implications for functional hypotheses. *Aggressive Behaviour, 22,* 271-287.

Boulton, M. J. (1996b). Teachers' views on bullying: Definitions, attitudes and ability to cope. *British Journal of Educational Psychology, 67,* 223-233.

Boulton, M. J., & Bucci, E. (in press). Swedish and English secondary school pupils' attitudes towards and comparisons of bullying. *Scandinavian Journal of Psychology.*

Boulton, M. J., & Flemington, I. (1998). Associations between secondary school pupils of definitions of bullying, attitudes towards bullying and tendencies to engage in bullying: Age and sex differences. Manuscript submitted for publication.

Boulton, M. J., & Hawker, D. (1997). Verbal bullying: The myth of "sticks and stones". In D. Tattum & G. Herbert (Eds.), *Bullying: home, school and community* (pp. 53-63). London: Foulton.

Boulton, M. J., & Smith, S. (1994). Bully / victim problems in middle school children: Stability, self-perceived competence, peer perceptions and peer acceptance. *British Journal of Developmental Psychology, 12,* 315-329.

Boulton, M. J., & Underwood, K. (1992). Bully / victim problems among middle school children. *British Journal of Educational Psychology, 62,* 73-87.

Crick, N. R., Bigbee, M. A., & Howes, C. (in press). Gender differences in children's normative beliefs about aggression. *Child Development.*

Crick, N. R., & Grotpeter, J. K. (1995). Relational aggression, gender, and social-psychological

adjustment. *Child Development, 66,* 710-722.

Festinger, L. (1957). *A theory of cognitive dissonance.* Evanston, Ill.: Row Peterson.

Fry, D. (1992). Female aggression among the Zapoter of Oaxaca, Mexico. In K. Bjorkqvist & P. Niemela (Eds.), *Of mice and women: Aspects of female aggression* (pp.187-199). San Diego, CA: Academic.

Fry, D. P., & Hines, N. (1993, July). *Sex differences in indirect and direct aggression in Argentina.* Paper presented at the third European Congress of Psychology, Tampere, Finland.

Hawker, D. S. J., & Boulton, M. J. (1997, April). *Peer victimisation and psychosocial adjustment: Findings with a British sample.* Paper presented at the Biennial Meeting of the Society for Research in Child Development, Washington, DC.

Kochenderfer, B. J., & Ladd, G. W. (1996). Peer victimisation: Cause or consequence of school maladjustment? *Child Development, 67,* 1305-1317.

Miller, D. T., & Ross, M. (1975). Self-serving biases in the attribution of causality: Fact or fiction? *Psychological Bulletin, 82,* 213-225.

Olweus, D. (1978) *Aggression in schools: Bullies and whipping boys.* Washingthon, DC: Hemishpere.

Olweus, D. (1991) Bully / victim problems among school among school children: Basic facts and effects of a school based intervention program. In D. Pepler & K. Rubin (Eds.), *The development and treatment of childhood aggression* (pp. 411-448). Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Olweus, D. (1993a). *Bullying in schools: what we know and what we can do.* Oxford: Blackwell.

Olweus, D. (1993b). Victimisation by peers: Antecedents and long-term outcomes. In K. H. Rubin & J. B. Asendorf (Eds.), *Social withdrawal, inhibition and shyness in childhood* (pp. 315-341). Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Olweus, D. (1994). Annotation: Bullying at school. Basic facts and effects of a school based intervention program. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 35,* 1171-1190.

Osterman, K., Bjorkqvist, K., Lagerspetz, K., Kaukiainen, A., Huesmann, L. R., & Fraczek, A. (1994). Peer and self-estimated aggression and victimisation in 8-year old children from five ethnic groups. *Aggressive Behavior, 20,* 411-428.

Osterweil, Z., & Nagano-Nakamura, K. (1992). Matrenal views on aggression: Japan and Israel. *Aggressive Behavior, 18,* 263-270.

Rigby, K., & Slee, P. T. (1991). Bullying among Australian school children: Reported behavior and attitudes toward victims. *The Journal of Social Psychology, 131,* 615-627.

Rivers, I., & Smith, P. K. (1994). Types of bullying behavior and their correlates. *Aggressive Behavior, 20,* 20-56.

Ross, D. M. (1996) *Childhood bullying and teasing: What school personnel, other professionals, and parents can do.* Alexandria, VA: American Counseling Association.

Schuster, B. (1996). Rejection, exclusion and harassment at work and in schools: An integration of results from research on mobbing, bullying and peer rejection. *European Psychologist, 1,* 293-317.

Sharp, S. (1995). How much does bullying hurt? The effects of bullying on the personal well being and educational progress of secondary school students. *Educational and Child Psychology, 12,* 81-88.

Smith, S., & Sharp, S. (Eds.). (1994). *School bullying: Insights and perspectives.* London: Routledge.

Smith, S., & Thompson, D. (1991). Dealing with bully / victim problems in the UK. In S. Smith & D. Thompson (Eds.), *Practical approaches to bullying* (pp. 1-12), London: Fulton.

Spence, S. H. (1994). Practitioner review: Cognitive therapy with children and adolescents: From theory to practice. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 35,* 1191-1228.

Stephenson, P., & Smith, D. (1989). Bullying in the junior school. In D. P. Tattum & D. A. Lane (Eds.), *Bullying in schools* (pp.45-57). Stoke-on-Trent, UK: Trentham Books.

Tattum, D. (1989) Violence and aggression in schools. In D. P. Tattum & D. A. Lane (Eds.), *Bullying in schools* (pp.7-19). Stoke-on-Trent, UK: Trentham Books.

Tattum, D., & Herbert, G. (Eds.). (1997) *Bullying: Home, school and community.* London: Fulton.

Whitney, I., & Smith, P. K. (1993). A survey of the nature and extent of bullying in junior / middle and secondary schools. *Educational Research, 35,* 3-25.

Bullying and victimisation in Greek primary school pupils

MICHAEL J. BOULTON, IOANNA KARELLOU, IOANNA LANITIS, VASSILIKI MANOUSSOU & OURANIA LEMONI
Keele University, Staffordshire, UK

ABSTRACT

A sample of 8 to 11 years old Greek pupils (N = 664) provided self-report data on their involvement in, and attitudes towards, three types of bullying behaviour (hitting and kicking, calling others nasty names and deliberately leaving others out of social activities). A substantial proportion of the sample, and significantly more boys than girls, indicated that they had perpetrated and received such actions. A principal components analysis of the 30 attitudinal items yielded two main factors that accounted for 31.4% of the variance. They were labeled «bullying is wrong and harmful» and «bullying has positive effects». Overall, pupils expressed anti-bullying attitudes, but this was especially true for girls and younger pupils. In terms of the linkages between attitudes and behaviour, higher levels of all three forms of reported bullying, but only one form of victimisation (being hit and kicked), significantly predicted positive, accepting attitudes towards bullying. The implications of these results for educational policy in Greek schools, and for antibullying interventions, are discussed.

Key words: Attitudes, Bullying, Victimisation.

Address: Michael Boulton, Department of Psychology, University of Keele, Staffordshire, ST5 5BG, UK. Tel.: *44-1782-583391, Fax: *44-1782-583387, E-mail: psa23@keele.ac.uk